

Fyzika pro chemiky II

Fyzika mikrosvěta

Petr Mikulík

Ústav fyziky kondenzovaných látek
Přírodovědecká fakulta
Masarykova univerzita, Brno

Na základě přednášek Fyzika pro chemiky II – Václav Holý

1

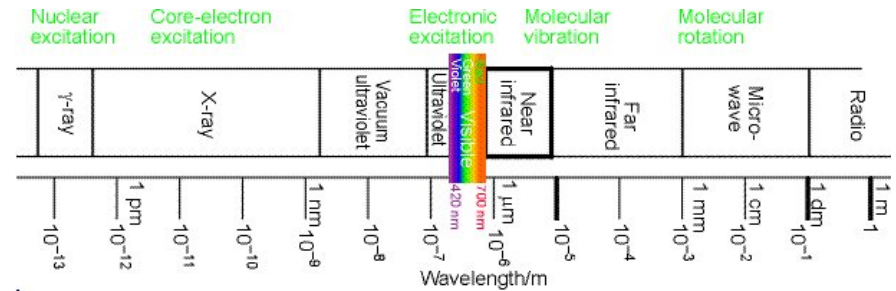
II. ELEMENTY KVANTOVÉ FYZIKY

II.1. Kvantový popis světla

Historie

Teorie elektromagnetismu (**James Clerk Maxwell** 1831–1873) – světlo je elektromagnetické vlnění a zároveň elektromagnetické vlnění má vlastnosti analogické světlu (odraz elektromagnetického vlnění, lom na rozhraní atd.) – předpověděl teoreticky 1865.

Experimentální ověření existence elektromagnetických vln, jejich odrazu a lomu – 1886 – **Heinrich Hertz** (1857–1894).

3

Záření černého tělesa

Každý objekt zahřátý na dostatečně vysokou teplotu emituje světlo. Jaké je spektrální složení tohoto světla?

Josef Stefan (1879) ukázal experimentálně, že **celkový výkon emitovaný jednotkovou plochou horkého tělesa** na všech frekvencích dohromady je úměrný 4. mocnině jeho absolutní teploty:

$$e_{\text{total}} = a \sigma T^4 \quad (\text{II.1})$$

kde

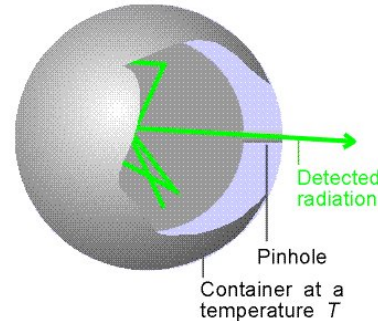
$$\sigma = 5.67 \cdot 10^{-8} \text{ W} \cdot \text{m}^{-2} \text{ K}^{-4}$$

je **Stefanova–Boltzmannova konstanta**, a konstanta a závisí na „barvě“ tělesa, $a = 1$ je pro ideálně černé těleso.

Zavedme **spektrální hustotu záření** – energie v jednotkovém objemu dutiny v horkém tělese v jednotkovém intervalu vlnových délek $u(\lambda, T)$, takže

$$e(T) = \int_0^{\infty} u(\lambda, T) d\lambda$$

Hledal se univerzální tvar této funkce.

4

Wienův posunovací zákon (1893 – empiricky) – vlnová délka **maxima spektrální hustoty** záření závisí na teplotě vztahem:

$$\lambda_{\text{max}} \approx \frac{hc}{4.965 k_B T} = \frac{\text{konst}}{T}$$

Čím teplejší těleso, tím ... srovnání: Slunce, žárovka, elektrická plotýnka, oheň, ...

Wilhelm Wien (1896) na základě experimentů předpokládal tvar (**Wienův exponenciální zákon**)

$$u(\lambda, T) = \frac{8\pi hc}{\lambda^5} \exp\left(-\frac{hc}{\lambda k_B T}\right) \quad (\text{II.2})$$

Boltzmannova konstanta $k_B = 1.38 \cdot 10^{-23} \text{ JK}^{-1}$

Ukázalo se však experimentálně, že pro **dlouhé vlnové délky vztah neplatí**.

Lord Rayleigh a James Jeans předpokládali, že elektromagnetické vlnění v dutině je v termodynamické rovnováze s okolními stěnami. Stojatou elektromagnetickou vlnu uvažovali jako harmonický oscilátor a předpokládali jeho střední energii ve tvaru $k_B T$. Vlnění v dutině je superpozicí velkého počtu stojatých vln (harmonických oscilátorů). Nakonec jim vyšlo

$$u(\lambda, T) = \frac{8\pi}{\lambda^4} k_B T \quad (\text{II.3})$$

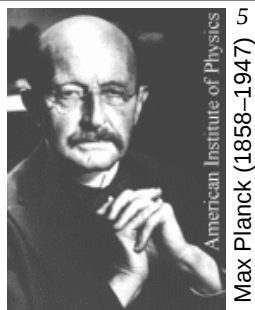
Tento **Rayleighův–Jeansův zákon** dobře vyhovoval pro dlouhé vlny, selhával ale pro krátké vlny („UV katastrofa“), kde lépe platil Wienův zákon.

Max Planck vyřešil rozpor předpokladem, že energie elementárního harmonického oscilátoru, tj. stojaté elektromagnetické vlny v dutině černého tělesa, je celistvým násobkem hf , kde h je **Planckova konstanta**

$$h \approx 6.626 \cdot 10^{-34} \text{ J}\cdot\text{s}$$

Poté odvodil **Planckův zákon** pro spektrální hustotu záření

$$u(\lambda, T) = \frac{8\pi hc}{\lambda^5} \frac{1}{\exp\left(\frac{hc}{\lambda k_B T}\right) - 1} \quad (\text{II.4})$$

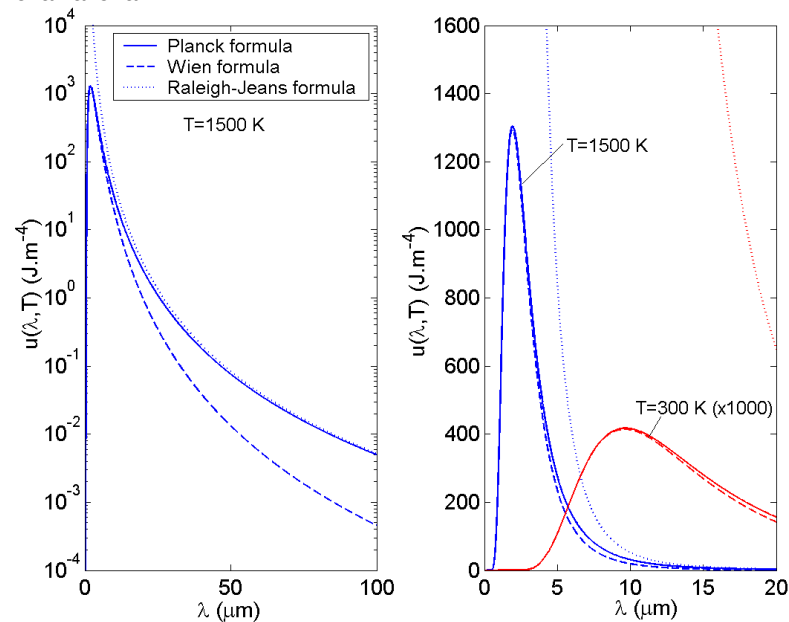
Limity Planckova zákona: $\frac{hc}{\lambda k_B T} \gg 1$ vyjde **Wienův vzorec**

$\frac{hc}{\lambda k_B T} \ll 1$ vyjde **Rayleighův-Jeansův zákon**

Elektromagnetické vlnění existuje v nespojitých energetických kvantech o energii

$$E = hf = \hbar\omega, \quad \hbar = \frac{h}{2\pi} \approx 1.054 \cdot 10^{-34} \text{ J}\cdot\text{s} \approx 6.582 \cdot 10^{-16} \text{ eV}\cdot\text{s} \quad (\text{II.5})$$

Srovnání spektrálních hustot podle Wienova zákona, Rayleighova-Jeansova zákona a Planckova zákona:

Vnější fotoelektrický jev

Poprvé pozorován H. Hertzem v roce 1887: čisté kovové povrchy emitují nabitě částice, jsou-li ozářeny UV světlem. (Vnější = *elektrony opouští materiál*; vnitřní: *fotovodivost*.)

W. Hallwachs (1888): tyto náboje jsou záporné.

J.J. Thomson (1899): kovové povrchy emitují **elektrony**.

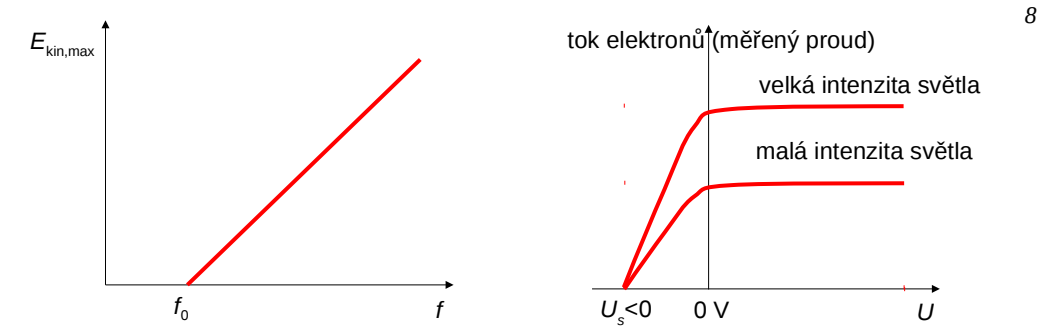
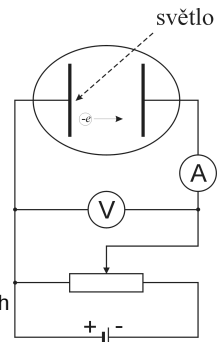
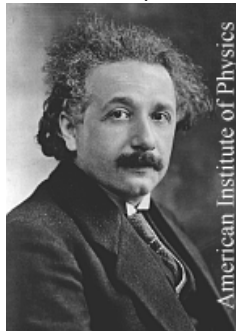
P. Lennard (1902): maximální kinetická energie emitovaných elektronů nezávisí na intenzitě světla, zvětšuje se s frekvencí světla. Tok emitovaných elektronů je úměrný intenzitě světla.

Měření maximální kinetické energie elektronů:

$$E_{\text{kin, max}} = eU_s \quad (\text{II.6})$$

Polarita napětí U proti toku emitovaných elektronů → určení prahové energie.

Albert Einstein (1877-1955)

A. Einstein – vysvětlení 1905, N.P. 1921:

$$hf = \phi + E_{\text{kin, max}}$$

$$E_{\text{kin, max}} = hf - \phi \quad (\text{II.7})$$

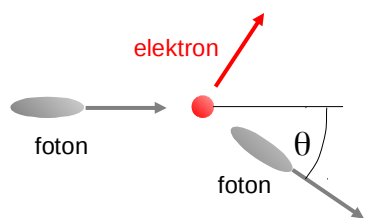
kde ϕ je **výstupní práce elektronu** v kovu.

Světelné kvantum (**foton**) se absorbuje v kovu. Jeho energie se spotřebuje na výstupní práci a urychlení elektronu.

A.H. Compton (1922) – měření rtg spekter v závislosti na úhlu rozptylu záření v uhlíkové destičce
→ ukázal, že fotony se chovají jako částice s hybností

$$p = \frac{hf}{c}$$

Fotony rtg záření se rozptylují na volných elektronech – úhel rozptylu θ . Tento rozptyl nelze vysvětlit klasickou elektrodynamikou.

Rozptylem fotonu na elektronu se část energie fotonu přemění na kinetickou energii elektronu (zpětný ráz), celková hybnost a energie soustavy se zachovávají:

$$hf^{(1)} = hf^{(2)} + \Delta E_{\text{kin,el}} \quad (\text{II.8})$$

$$p_{\text{fot}}^{(1)} = p_{\text{fot}}^{(2)} + \Delta p_{\text{el}}$$

Odtud:
$$\Delta\lambda(\theta) = \lambda^{(2)} - \lambda^{(1)} = \frac{h}{mc}(1 - \cos\theta) \quad (\text{II.9})$$

Comptonova vlnová délka $\frac{h}{mc} \approx 0.00234 \text{ nm} = 2.34 \text{ pm}$

Klidová hmotnost elektronu:
 $m = 9.1 \cdot 10^{-31} \text{ kg}$

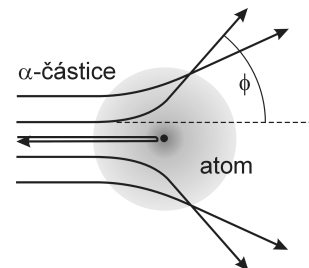
Šum v tvrdém rtg, gama spektroskopie, ...

II.2. Bohrov model atomu

Základní experimenty:

- **Objev elektrolýzy** (M. Faraday – 1833) – hmotnost vyloučené látky na elektrodě je přímo úměrná přenesenému náboji a nepřímo úměrná mocnosti vylučované látky.
- **Objev elektronu** a změření jeho specifického náboje e/m (J.J. Thomson – 1897) – elektrický proud se přenáší v kvantech (studoval katodové paprsky).
- **Přesné měření elektrického náboje e** (R. Millikan – 1909).
- **Objev atomového jádra** (E. Rutherford, H. Geiger, E. Marsden – 1913) rozptylem α -částic (He^{2+} , $Z = N = 2$) na tenké kovové folii.

Rutherfordův rozptyl α -částic na atomových jádrech:

Ernest Rutherford
(1871–1937)

Rutherfordův rozptyl

11

Mezi kladně nabitou α -částicí a kladně nabitým atomovým jádrem se Z protony působí odpudivá elektrostatičká síla. Při rozptylu se zachovává mechanická energie a celková hybnost soustavy.

Tok rozptýlených částic závisí na úhlu rozptylu φ jako

$$I(\varphi) = \text{const} \cdot Z \cdot \left(\sin \frac{\varphi}{2} \right)^{-4} \quad (\text{II.10})$$

Velikost jádra lze odhadnout z minimální vzdálenosti mezi α -částicí a jádrem, kterou částice dosáhne při $\varphi = \pi$, vyjde řádově 10^{-15} m .

V době objevu nebylo jasné:

- co drží protony v jádře a překonává odpudivé elektrostatičké síly mezi protony,
- proč je hmotnost atomu větší než hmotnost Z protonů,
- proč se elektrony pohybují po stabilních drahách kolem jádra a nevyzařují při tomto pohybu elektromagnetické vlnění.

Problém (i) byl vyřešen mnohem později objevem silné interakce.

Problém (ii) byl vyřešen objevem neutronu (J. Chadwick – 1921).

Problém (iii) byl vyřešen v rámci Bohrova modelu atomu (N. Bohr – 1913).

Bohrův model atomu (1913)

Niels Bohr (1885–1962)¹²

Postuláty:

- elektrony se pohybují po kruhových drahách kolem jádra,
- kruhové dráhy jsou stabilní,
- přechází-li elektron z jedné kruhové dráhy na jinou, tak emituje nebo absorbuje foton s frekvencí f

$$E_i - E_f = \pm hf \quad (\text{II.11})$$

- poloměry stabilních kruhových drah plynou z kvantovací podmínky

$$m v r_n = n \hbar, \quad n = 1, 2, 3, \dots, \quad \hbar = h/2\pi \quad (\text{II.12})$$

Pohybová rovnice elektronu na stabilní dráze kolem protonu (atom vodíku) – rovnováha sil:

$$\frac{m v^2}{r} = \frac{e^2}{4\pi \epsilon_0 r^2} \quad (\text{II.13})$$

Z (II.12) a (II.13) plyne pro **poloměry kruhových drah**:

$$r_n = 4\pi \epsilon_0 \frac{\hbar^2}{m e^2} \cdot n^2 = a_0 n^2 \quad (\text{II.14})$$

kde **Bohrův poloměr** je $a_0 \approx 0.0529 \text{ nm} \approx 0.5 \text{ \AA}$

Energie elektronu na n -té dráze (orbitě):

$$E_n = E_{\text{kin},n} + E_{\text{pot},n} = -\frac{me^4}{2(4\pi\epsilon_0)^2\hbar^2} \cdot \frac{1}{n^2} \quad (II.15)$$

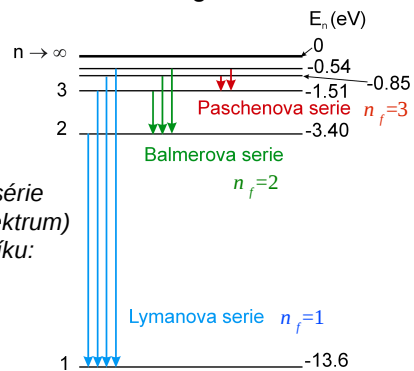
$$E_n = -R \frac{1}{n^2}, \quad R \approx 13.6 \text{ eV}$$

R je **Rydbergova konstanta**, n je **kvantové číslo**, E_n jsou **ionizační energie orbitů**.

Energie emitovaných fotonů:

$$hf = R \left(\frac{1}{n_f^2} - \frac{1}{n_i^2} \right) \quad (II.16)$$

*Spektrální série
(čarové spektrum)
atomu vodíku:*

Princip korespondence:

Pro klasické objekty musí kvantově-mechanické výsledky souhlasit s klasickou mechanikou.

V případě atomu vodíku musí pro $n \rightarrow \infty$ vyjít klasický výsledek.

Moseleyho zákon

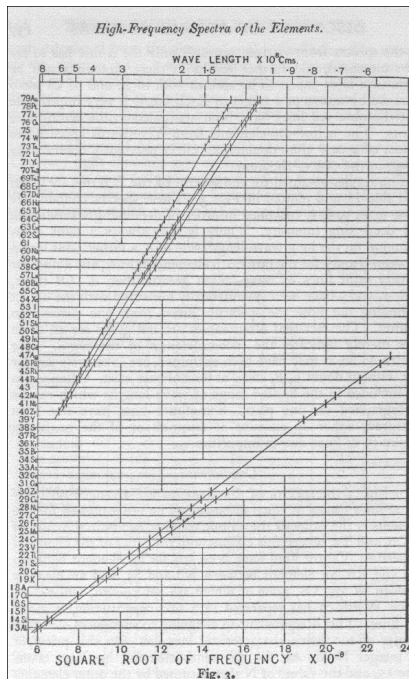
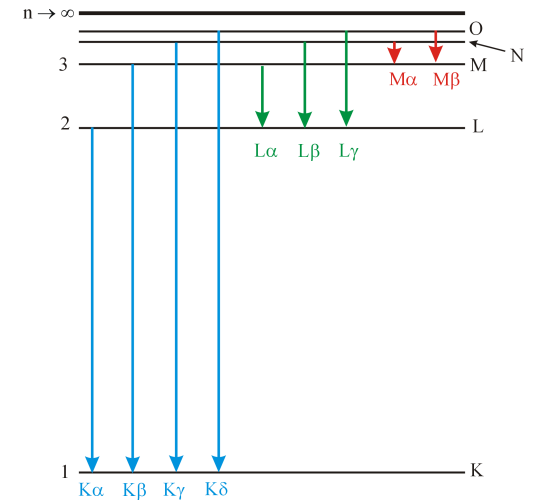
Zanedbáme-li jemnou strukturu, je ionizační energie slupky (II.15)

$$E_n = -R \frac{Z^2}{n^2}$$

Dopadem elektronu s kinetickou energií větší než je ionizační energie slupky se tato slupka ionizuje a na prázdné místo přejde elektron z vyšší slupky. Vyzáří se foton rtg záření. Energie vzniklé spektrální čáry je lineární funkcí Z^2 .

H.G.J. Moseley (1887–1915)

$$\sqrt{E} \propto \sqrt{\omega} \propto Z$$

1914 – objev charakteristického rtg záření (H. G. J. Moseley, Phil. Mag., 1914, p. 703)
– první experimentální potvrzení Bohrova modelu atomu

Wolfram: $Z = 74$

Měď: $Z = 29$

Skutečnost: „stínění“ ostatními elektrony; stínící konstanta k (pro K α čáru je $k=1$):

$$E_n = -R \frac{(Z-k)^2}{n^2}$$

II.3. De Broglieho vlny

Louis Victor de Broglie (1892–1987)¹⁶

Doposud jsme studovali **částicovou podstatu hmoty**.

Experimentálně se ukázalo, že některé vlastnosti částic lze popsat pomocí jejich **vlnové povahy** (difrakce elektronů – C.J. Davisson a L.H. Germer, 1927).

Bohrova atomární teorie měla řadu nedostatků:

- neumožnila předpovědět intenzitu spektrálních čar,
- selhávala u atomů s více elektrony.

Nová mechanika byla založena na myšlence **částicově-vlnového dualismu** (L.V. de Broglie – 1923). Předpokládala částicové a současně vlnové vlastnosti všech částic, podobně jako u fotonů.

Vlnová délka de Broglieho vln spojených s pohybujícím se objektem je spjata s jeho hybností

$$\lambda = \frac{h}{p} \Rightarrow p = \frac{h}{\lambda} = \hbar k \quad (II.17)$$

a frekvence těchto vln je

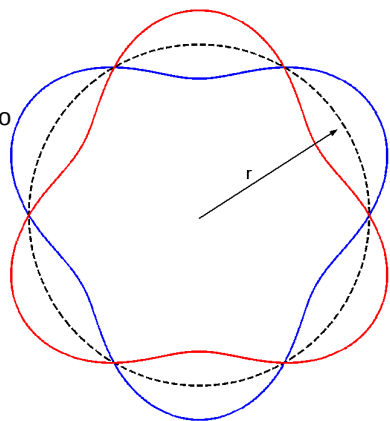
$$f = \frac{E}{h}, \quad \omega = \frac{E}{\hbar} \quad (II.18)$$

De Broglieho teorie umožnila vyložit kvantování v Bohrově modelu atomu.

Délka orbity (=obvod dráhy) je rovna celistvému násobku vlnových délek de Broglieho vlny elektronu:

$$n\lambda = 2\pi r \Rightarrow mvr = n\hbar \quad (\text{II.19})$$

Příklad de Broglieho vlny pro $n = 3$

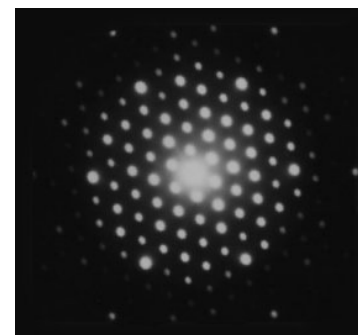
Davissonův–Germerův experiment – difrakce elektronů na krystalové mřížce (1927)

Elektrony jsou urychleny napětím V , jejich vlnová délka je

$$\frac{1}{2}mv^2 = eV \Rightarrow \lambda = \frac{h}{p} = \frac{h}{mv} = \frac{h}{\sqrt{2eVm}} \quad (\text{II.20})$$

V původním experimentu se použilo $V = 54$ V, tedy $\lambda = 1.67$ Å. Tyto elektrony difraktují na krystalové mřížce niklu, difrakční podmínka je:

$$2d \sin \vartheta = n\lambda \quad (\text{II.21})$$

Vlnová klubka

Pohybující se **lokalizovaná částice** nemůže být popsána postupnou monochromatickou vlnou. Lokalizaci získáme superpozicí mnoha postupných vln s různými frekvencemi

Monochromatická postupná vlna:

$$\Psi(x, t) = A e^{-i(\omega t - kx)} \quad (\text{II.22})$$

Vlnové klubko:

$$\Psi(x, t) = \int_{-\infty}^{\infty} dk A(k) e^{-i(\omega(k)t - kx)} \quad (\text{II.23})$$

Disperze: $\omega = \omega(k)$

Fázová rychlost:

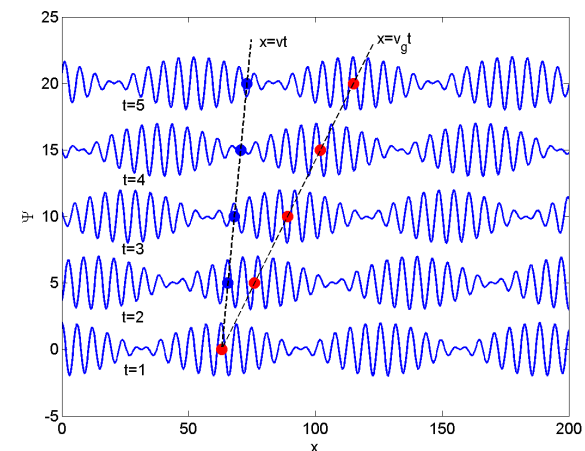
$$v(k_0) = \frac{\omega(k_0)}{k_0}$$

Grupová rychlost:

$$v_g(k_0) = \left. \frac{d\omega(k)}{dk} \right|_{k=k_0} \quad (\text{II.24})$$

Superpozice dvou monochromatických postupných vln s týmiž amplitudami, s vlnovými vektory $k_1=1$, $k_2=1.1$ a fázovými rychlostmi $v_1=2$ a $v_2=3$ (v libovolných jednotkách). Výsledné vlnové klubko má **fázovou a grupovou rychlost**

$$v \approx \frac{v_1 + v_2}{2} = 2.5, \quad v_g = v + k \frac{dv}{dk} \approx \frac{v_1 + v_2}{2} + \frac{k_1 + k_2}{2} \frac{v_2 - v_1}{k_2 - k_1} = 13$$

Fáze se posouvá rychlostí V , maximum amplitudy klubka se posouvá rychlostí V_g .